

NİZAMİNİN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Rafiq Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının
Əməkdar mədəniyyət işçisi, filolo-
giya elmləri doktoru, professor

(əvvəli ötən sayımızda)

Söz, sənət eşqilə çırpınan ürək
Alır sirdaş kimi ilhamdan kömək.

"İlhamçım" deyən şair sözsüz ki, bizim indi başa düşdüyümüz mənada ilham pərisini nəzərdə tutmur, şeiri, sənəti yüksək səviyyədə duyan, onu dəyərləndirməyi bacaran Qızıl Arslan kimi oxucuları xatırladır, bu söz srraflı dünyasını dəyişəndən sonra heç nə yazma bilmədiyini söyləyirdi. Sonrakı səhifələrdə şair elə bil ki, həssas oxucu probleminin bütün zamanlar üçün aktual olduğunu xatırladırdı:

Saçdığım gövhərlə bəzəndi cahan,
Çünki var şah kimi bir gövhər alan.

Buradan belə nəticə çıxır ki, gövhər, mirvari alan yoxdursa, min bir zəhmətlə onu dəryaların dibindən çıxarmağa heç lüzum da qalmazdı. Həssas, tükü tükədən seçməyi bacaran oxucuya bütün dövrlərdə böyük ehtiyac olmuş və olacaqdır. Həssas, duyumlu varlığı bədii yaradıcılıq zamanı sənətkarı həvəsləndirən ən mühüm amillər sırasındadır.

"Ləl ilə doludur mənim əsərim" deyən Nizami həmişə xatırladırdı ki, gözəl əsərlər yaratmaq üçün gərgin yaradıcılıq axtarışları aparmağa, hər bir çətinliyə sinə gərməyə ehtiyac duyulur.

Həyatda olduğu kimi bədii yaradıcılıqda da zəhmətsiz uğur qazanmaq mümkün deyildir.

Bir gün bar götürər ağac əkənlər,
Xəzinə aparar əmək çəkənlər.

Yaxşı əsərlər, mənalı sözlər yaratmaq üçün ilhamla, zəhmətlə bərabər hikmət, ədəb-ərkan sahibi olmağın vacibliyi də sətiraltı mənalara nəzərə çatdırılırdı. Böyük sənətkar ilhamın ağılla, kamalla birliyinə ədəbi uğurların rəhni sayaraq yazırdı:

Birləşmək istəyərkən əql, kamal və ilham,
Qırx illik bir ömürdən o gözləyir bəhrə, kam.

Buradan belə ayadın olur ki, böyük ədəbi uğurlar üçün ilhamla, ağılla, zəhmətlə bərabər sənətkarın həyat təcrübəsi, "qırx illik ömrü" də vacib amillər sırasındadır.

Nizami şairləri sözü qiymətdən salmamağa, onu ucuz satmamağa, "söz balını milçəklərdən qorumağa" səsləyirdi. Məsləhət görürdü ki, şeirin xridarı olmayanların, dinləməyi bacarmayanların yanında heç zaman şeir oxumasınlar.

"Dua da olsa demə, səni dinləməsələr" qənati də elə-belə yaranmamışdı.

"Zər qədrini zərgər bilər" qənaətinə əsaslanan şair əsl mirvarinin dəyərini bilən həkkakların onu deşməyə qorxmalarından, bu işi öz şagirdlərinə etibar etmələrindən söhbət açır. Şairi qəvvasa, sözü isə mirvariyyə bənzədən Nizami xatırladır ki, ilhamdan mayalanan əsl söz şairin şöhrətini göylərə qaldırmaq gücündədi.

Şeir yüksəldib səni, qoymaz əsla kölgədə,
Şairlər söz əmiri adlanır hər ölkədə.

"Canının bahasına hər sözə can verən" şairlərə çox yüksək dəyər verən Nizami hər qafiyəpərdəzi, nəzmçini şair hesab etmirdi. Şairliyin meyxanadan büsbütün azad olması onu sevindirirdi:

Əlim gətirdi, oldum mən bu sənətdə ustad,
İnanmırsan seyr elə, sehrimə qalma bir yad.
Şeir mənimlə tikdi bir uca ev, aldı ad,
Şairlik meyxanadan büsbütün oldu azad.

Nəzmin ustadı olan Nizami boş, mənasız sözləri şeirə gətirməyin, nəzmçiliyin düşməni idi. O yazırdı:

Şeir yox, mənasız nəzm yazanlar
**Çətinlik çəkməzlər, onlara nə var?!
Daşlardan cəvahir çıxaran ancaq**
Bilir ki, çətindir gözəl söz tapmaq.

Nizami "Hikmət çeşməsi olan şairlik sənəti"nin satqınların, istedadsız adamların əli ilə hörmətini itirməsini də yana-yana xatırladırdı.

O kəsler ki qızılçün ölüb əldən gedirlər,
Sözünsə sikkəsini qızılla məhv edirlər.

Söz oğruları, plagiatlıq isə sənətdə novatorluq tərəfdarı olan Nizaminin gözünün düşməni idi:

Gizlində mətaha çıxmaz müştəri,
Oğurluq bir malın olmaz dəyəri.

Özünü "söz gülşəninin sərv ağacı" adlandıran, "böyüklük tapmaq istəyirsənsə əlinə qələm alıb böyüklərdən yaz" deyən, Şərq poetikasını, bələğətin qayda-qanunlarını mükəmməl bilən Nizami sözü yerində, vaxtında, məqamında söyləməyi, lazım gəlsə susmağı bacarmağı çox dəyərləndirirdi:

Dindirən olmasa, danışma hədə,
Kəsəri yavaş vur, sınmasın gövhər.
Sormadan kim sözə başlasa, bişəkk,
Sözünü küləyə sovurmuş demək!

Nizaminin əsərlərində forma və məzmun, onların dialektik vəhdətinin vacibliyi məsələsinə də xüsusi önəm verilir. Bədii əsərdə məzmunun əsas

olduğunu nəzərə çarpdıran Nizami yazırdı:

Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?

Eyni zamanda ulu söz ustası bədii formaya, sözü necə ifadə etməyə də

böyük əhəmiyyət verir, qələm sahiblərini yeni forma axtarışlarına səsləyirdi:

Təzə bahar yetir can çeşməsindən,
Yeni paltar geydir sözlərinə sən.

Yetişər, bu qədər işsiz qalmayım,
Şeirə ən yeni bir üsul arayım.

"Şeirə ən yeni bir üslul armağ"ın vacibliyini Nizami təsadüfi vurğulamırdı. Yeni söz, yeni ifadə tərzini "hər sözədən incə bir çiçək" yaratmaq arzusuyla yaşayan böyük mütəfəkkiri daim düşündürən məsələlərdən olmuşdur.

Yeni söz söyləməyin çox çətin olduğunu xatırladan Nizami özündən əvvəl yaşayıb yaradan tuşlu şairin - Firdovsinin "söz gəlinlərini incilərlə bəzəməsindən", çox qiymətli gövhərlər yaratmasından danışsa da, hətta bu böyk

sənətkarın da sahib ola bilmədiyini "bakirə sözlər" in çox qaldığını söyləyir, bu sözlərdən istifadə ilə yeni sənət incisi yaratmağın vacibliyini anlayırdı:

Yazmalı elə bir uğurlu dastan,
Onda bir incəlik duysun oxuyan.

Nizaminin Xızırla xəyali söhbəti zamanı peyğəmbərin ona verdiyi məsləhətlərdə də yeni söz ideyası ön plandadır:

Dəyersiz sözlərdən uzaq ol bir az,
Əyri pərdələrdə çalğı çalınmaz.
Ən incə sözlər tap, olasan dilbər
Göruncə bəyənsin söz bəyənənlər.
...Keçmişlər deyən eləmə təkrar,
Bir inciye iki dəlik açmazlar.

Əslində yeni, Nizaminin təbirincə desək, "bakirə söz" sənətkarlığının əsas meyarları sırasındadır. Şairin istifadə elədiyi "bakirə söz", "dul söz" ifadələri də çox maraqlıdır və fikrin daha əyani, inandırıcı şəkildə ifadəsinə yardımçı olur.

Nizami hər hansı mövzuda əsər yazarkən həyat hadisələrini mükəmməl öyrənib doğru-düzgün, özü də yüksək sənətkarlıqla əks etdirməyi çox vacib sayırdı. Məsələn, "Xosrov və Şirin" əsərinin necə yazılmasını xatırladan Nizami "ruh oxşayan bu dastanın uzun müddət pərdədə qalmasından", qədim əlyazmalarını oxuyaraq, hadisələrin şahidi qoca adamları dinləyərkən bu hadisələr haqqında zəngin məlumat topladıqdan sonra bu poemanı qələmə almasından söhbət açırdı. "Yeddi gözəl" əsərində də şair həmin məsələyə toxunur, bu poemanın araya-ərsəyə gəlməsi üçün gördüyü işlərdən, apardığı axtarışlardan söhbət açırdı:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə yeri düşərkən,
Buxari, təbəri əsərlərindən

Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.

Bu misralar yaradıcılıq prosesinin mahiyyətini, ədəbi ənənədən bəhrələnməyin qaydalarını, gərgin axtarışları aparmağın vacibliyini anlamaq baxımından oxucuya, xüsusən yaradıcı insana çox böyük kömək ola bilər.

Nizami həmişə sənətdə yenilik tərəfdarı olmuş, yaradıcı insanları "köhnə havaları dəyişməyə, yeni nəğmələr bəstələməyə" səsləmişdir. "İsgəndərname"də "Təzə olmasaydı bu əsər yəqin Təzə bir söz demək olardı çətin" qənaətinə gələn şair eyni zamanda yaradıcılıq prosesində köhnə mövzuya yeni nəfəs gətirməyi də məqbul saymışdır.

Sənətdə orijinallığa, təzə sözə, təzə ifadəyə xüsusi önəm verən Nizami öz ədəbi uğurlarından çox məmnun idi. "Bakir söz demək üçün" çox əlləşdiyini etiraf edən bu dahi sənətkar özünü yağdırdığı yağışla canlılara həyat verən buluda bənzədirdi:

Çeşməmdən feyziyab olsa da çoxu,
Getmir gözlərinə həsəddən yuxu.
Mənim meyxanamdan içərlər şərab,
Mənim sözlərimdən bağlarlar kitab.
Bu feyzi onunçün qazandım ki, mən
Əsla su içmədim yad bir çeşmədən.

Bu dahi söz ustasının, mütəfəkkirin nəzəri-estetik düşüncəsinə görə dünyada yalnız mənalı sözün ömrü əbədidir. Şairin ölməz əsərləri onun bu qənatlarında nə qədər haqlı olduğunu əyani sübutu, ən mötəbər əşyayi-dəlildir. İndinin özündə də Nizaminin nəinki əsərlərini oxumağa, həm də onun nəzəri-estetik görüşlərini öyrənməyə, ondan yaradıcı şəkildə bəhrələnməyə xüsusi ehtiyac duyulur. Çünki bu dahi sənətkarın elmi-nəzəri, ədəbi-fəlsəfi düşüncələri əsl sənətkarlıq məktəbidir.